

UOT 902

TOĞRUL XƏLİLOV

NAXÇIVANIN ERKƏN TUNC DÖVRÜ ABİDƏLƏRİNDƏN AŞKAR
OLUNMUŞ GİL TƏKƏRLƏR HAQQINDA

Naxçıvan Muxtar Respublikası qədim və zəngin tarixə malikdir. Qədim dövr tariximizin, maddi və mənəvi mədəniyyətimizin öyrənilməsində abidələrimizdən aşkar olunan hər bir arxeoloji material mühüm əhəmiyyət daşıyır. Onları tədqiq etməklə mühüm elmi nəticələr əldə etmək, tariximizi daha dərindən öyrənmək mümkündür. Belə arxeoloji materialların bir qismini Naxçıvanın Erkən Tunc dövrü abidələrindən (I Maxta, I Kültəpə, Ovçulartəpəsi və s.) aşkar olunan gil təkər modelləri təşkil edir. Onların funksional xüsusiyyəti və yayılma arealı ilə bağlı kompleks şəkildə araşdırma aparılmadığı üçün tərəfimizdən öyrənilmişdir. Tədqiqat zamanı müəyyən olunmuşdur ki, insanlar yaşadıkları bütün dövrlərdə daim yeniliyə can atmış, müxtəlif kəşflər və ixtiralar etmişlər. Onların əldə etdiyi yeniliklər insanların həm həyat tərzinin yaxşılaşmasına təsir göstərmiş, həm də mədəniyyətin inkişafına səbəb olmuşdur. Təkərin icad olunması da bu baxımdan mühüm yer tutmuş, bəşəriyyət tarixinin ən böyük yeniliklərindən biri olmuşdur. Bu tip keramika məmulatları Naxçıvanla yanaşı, Azərbaycanın digər bölgələrindən və dünyanın müxtəlif yerlərindən aşkar edilmişdir. Onlar “Araba mədəniyyəti” ilə bağlı təşkil edərək, bu mədəniyyətin Naxçıvanı da əhatə etdiyini sübut edir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Erkən Tunc dövrü, “Araba mədəniyyəti”, “Atlı araba mədəniyyəti”.*

Naxçıvan Muxtar Respublikası qədim və zəngin tarixə malikdir. Bu ərazidə Tunc dövrünün bütün mərhələlərinə aid xeyli abidə vardır. Onlar yaşayış yerlərindən və qəbir abidələrindən ibarətdir. Bu abidələrin bir qisminə arxeoloji qazıntılar aparılsa da, bir çoxu kəşfiyyət xarakterli tədqiqatlar əsasında öyrənilmişdir. Tədqiqatlar zamanı onlardan xeyli arxeoloji material aşkar olunmuşdur. Onların hər birinin qədim dövr tariximizin, maddi və mənəvi mədəniyyətimizin dərindən öyrənilməsində elmi əhəmiyyəti böyükdür. Belə maddi-mədəniyyət nümunələrindən bir qrupunu Erkən Tunc dövrünə aid gil təkər modelləri təşkil edir. Naxçıvan diyarının Erkən Tunc dövrü abidələrindən aşkar olunmuş bu artefaktlar haqqında hesabatlarda, ayrı-ayrı mənbələrdə məlumatlar olsa da, onlar kompleks şəkildə müqayisəli, elmi yanaşma metodu ilə öyrənilməmiş, xüsusi tədqiqat obyektinə olmamışdır. Ona görə də, qeyd olunan məsələ tərəfimizdən tədqiqata cəlb edilmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Erkən Tunc dövrü abidələri içərisində I Maxtadan [1, s. 119], I Kültəpədən [12, s. 139], Ovçulartəpəsindən [2, s. 348] və digər abidələrdən gil təkər modelləri aşkar olunmuşdur. Onların funksional xüsusiyyəti və yayılma arealı ilə bağlı araşdırma apararkən məlum olur ki, Naxçıvanla yanaşı, Azərbaycanın digər bölgələrindən və dünyanın müxtəlif yerlərindən bu tip arxeoloji materiallar aşkar edilmişdir. Yanıqtəpədən [10, tab. XXIV], Anadoludan [6, s. 18-20], Mingəçevirdən [13, s. 130, şəkil 100-101] və digər abidələrdən aşkar olunmuş arxeoloji materialları nümunə göstərmək olar. Onların bir qismi ikitəkərli, bəziləri dördtəkərli düzəldilmişdir. İkitəkərlilər Mingəçevirdən, Qobustandan, dördtəkərlilər Anadolu ərazisindən və digər yerlərdən aşkar edilmişdir. Anadolu ərazisindən tapılmış dördtəkərli gil araba modellərindən biri haliyyətdə Diyarbəkir [8, s. 605], ikisi Qaziantep, biri Adana muzeylərində saxlanılır [14]. Bütün gil təkər modellərinin top hissəsi hər iki tərəfə doğru qabarıq düzəldilmiş, səthi yaxşı cilalanmışdır. Onların bir çoxunun təkərə keçən hissəsi (oxu) ağacdan düzəldildiyi üçün təbii aşınmanın təsiri nəticəsində dövrümüzədək saxlanılmamışdır.

Gil təkər və araba modellərinin yaşayış yerləri ilə yanaşı kurqanlardan da aşkar olunması, onların geniş yayılma arealına malik olması təsadüfən düzəldilmədiyini, müəyyən məntiqə əsaslandığını qeyd etməyə əsas verir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün tarixə nəzər salsaq görürük ki, insanlar yaşadıkları bütün dövrlərdə daim yeniliyə can atmış, müxtəlif kəşflər və ixtiralar etmişlər. Onların əldə etdiyi yeniliklər insanların həm həyat tərzinin yaxşılaşmasına təsir göstərmiş, həm də mədəniyyətin inkişafına səbəb olmuşdur. Təkərin icad olunması da bu baxımdan mühüm yer tutmuş, bəşəriyyət tarixinin ən böyük yeniliklərindən biri olmuşdur. Təkərin icad olunmasından sonrakı tarixi prosesə nəzər salsaq görürük ki, insanlar onlardan arabalarla yanaşı dulus və su çarxlarında da istifadə etmişlər. Elmin, texnologiyanın inkişaf etdiyi müasir dövrümüzdə də nəinki nəqliyyat vasitələrinin, həmçinin bir çox cihazların hissələri də təkər formasındadır.

Təkər birdən-birə, təsadüfən düzəldilməmişdir. Onun icad olunması prosesi müəyyən bir tarixi dövrü əhatə etmiş, tarixi zərurətdən yaranmışdır. Təkərin tarixi zərurət nəticəsində necə icad olunduğunu aydınlaşdırmaq üçün məsələyə ümumdünya kontekstindən yanaşsaq görürük ki, dünyanın bütün bölgələrində təkərin icad olunmasına qədərki proses oxşar olmuşdur. Təkər icad olunana qədər insanlar daşınması asan olan yüngül və kiçik yükləri kürəklərində və çiyinlərində aparmışlar. Ağır və böyük yükləri çiyinlərində və ya kürəklərində apara bilmədikləri üçün çoxlu əmək və vaxt tələb edən müxtəlif primitiv metodlardan istifadə etmişlər. Birinci metod yükün ağac kötük üzərində, ikinci metod xizəyə bənzər alətlə buz üzərində sürüşdürərək aparılması olmuşdur. Üçüncü metod indiki nərdivana bənzər alətin köməyi ilə icra edilmişdir. Onu kötüyün üzərinə qoyduqdan sonra arasına yükü yığmışlar. Sonra bir tərəfindən tutaraq kötüyün köməyi ilə (kötüyün diyirlənməsi nəticəsində) sürüyərək aparmışlar. Heyvanlar əhliləşdirildikdən sonra insan əməyini heyvan əməyi əvəz etmişdir. Bundan sonra həmin aləti heyvana qoşaraq yükü qoşqu vasitəsi ilə aparmışlar. Qoşqu vasitəsi ilə yükü apararkən ağır yükün təsiri ilə nərdivana bənzər alət ilə kötük arasında gedən sürtünmə prosesi nəticəsində aradan bir müddət keçdikdən sonra kötük tədricən aşınaraq təkərə bənzər formaya düşmüşdür, yəni ibtidai təkər icad edilmişdir. Qoşqu heyvanı kimi öküzdən, qatırdan, atdan istifadə edilmişdir. İribuynuzlulardan fərqli olaraq atlar əsasən savaşa arabalarına qoşulmuşdur. Çünki, digər heyvanlarla müqayisədə onlar daha sürətli hərəkət etmək qabiliyyətinə malikdir.

Təkər və araba modellərinin ilk dəfə nə vaxt və harada icad edilməsi, əhəmiyyəti, funksional xüsusiyyəti ilə bağlı mənbələrdə müxtəlif məlumat vardır. İngilis arxeoloqları Spenser və Qavrada Mesopotomiyada (İkiçayarasında) apardıqları tədqiqatlar zamanı əldə olunmuş arxeoloji materiallara, daş üzərində qeydə alınmış qabartma təsvirlərə və divar arxeoloji materiallara istinad edərək təkərin ilk dəfə e.ə. 5000-ci ildə Mesopotomiyada (İkiçayarasında) icad edildiyini qeyd etmişlər. Tədqiqatçılar ilk vaxtlar bu arxeoloji materialın təkər olduğunu müəyyən edə bilməmişlər. Hesab etmişlər ki, onlar gil qabları düzəltmək üçün dulusçu çarxının hissəsi olmuşdur. Lakin aparılan sonrakı tədqiqatlarda müəyyən olunmuşdur ki, bu arxeoloji materiallar təkərdir. Onlar insanların qədim dövrlərdən etibarən arabadan istifadə etdiyini sübut edən arxeoloji materiallardır. Şumerlər arabanı “kağni” adlandırmışlar. Ondən e.ə. 3500-cü ildə əsasən yük daşımaq üçün istifadə etmişlər. Spenser və Qavradadan sonra ingilis tədqiqatçısı Volle də bu sahədə tədqiqatlar aparmışdır. Tədqiqatlar zamanı Mesopotomiyadan (İkiçayarasından) e.ə. 2950-ci ilə aid yeni bir təkər modeli də aşkar olunmuşdur. Spenserin, Qavradanın və Vollenin apardığı tədqiqatlar zamanı ilk dövrlərdə arabaların ikitəkərli olduğu, şumerlərin ikitəkərli arabadan e.ə. 2800-cü ildə döyüş arabası kimi istifadə etdiyi, e.ə. 2500-cü ildə isə ikitəkərli arabanın dördtekərli araba ilə əvəz olun-

duğu, təkərlərin əvvəlcə barmaqsız, düz formada olduğu, e.ə. 2000-ci ildə barmaqlı formada icad edildiyi müəyyən olunmuşdur [15]. Mesopotomiya ilə yanaşı Misir, Het mədəniyyətindən və müxtəlif abidələrdən də ikitəkərli savaşı arabalarına aid materiallar aşkar olunmuşdur [16].

Spenser, Qavradan, Vollenlə yanaşı bir çox tədqiqatçılar da (B.Tuncay, F.Ağasıoğlu, V.G.Childe, T.S.Piggott, Y.A.Şervda və s.) təkərin və arabanın ilk dəfə nə vaxt və harada icad edilməsi haqqında müəyyən fikirlər söyləmişlər. İlk dəfə təkər və arabanın e.ə. IV minillikdə Urmiya-Van gölləri arasında yarandığını və buradan e.ə. III-II minilliklərdə dünyanın digər bölgələrinə yayıldığı qeyd edilmişdir. Çin mənbələrinə görə, araba e.ə. 2000-800-ci illərdə türklər tərəfindən geniş istifadə edilmişdir [6, pp. 523-524]. Çin mənbələrində qeyd olunan fikirlə bağlılıq təşkil edən məlumat F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində də vardır. Əsərdə qeyd olunan məlumat belə əks olunmuşdur: “... digər bir qövmlər də, düşmənləri yağma edib qənimət (olca) yığıdıqlarından, heyvanlar bunları daşımaq üçün gəlib çatmadığından “qanlı”lar düzəldilər. Bundan əvvəl təkərlər yox idi. Arabanı ilk dəfə bunlar düzəldilər. Əşyaları, yükləri və qənimətləri bunun üzərinə qoyaraq daşdılar, getdilər. Oğuz bu səbəbdən onlara “qanlı”, “yəni arabaçılar” adını verdi”. Akad dilində “xulikanu”, “xulukannum”, hurri dilində “hulikanni”, het yazısında isə “xuliganni” şəklində işlənmiş yüngül arabanı bildirən sözlərin tərkibindəki “kan” ifadəsi əsərdə adı çəkilən “kanq” (araba) ifadəsi ilə uyğunluq təşkil edir [4, s. 19].

Təkər və araba modellərinin ilk dəfə nə vaxt və harada icad edilməsi ilə bağlı mənbələrdə olan məlumatlarla Azərbaycandakı arxeoloji abidələrdən aşkar olunmuş arxeoloji materialları müqayisə edərkən burada bir neçə faktın bir-biri ilə uyğunluq təşkil etdiyini görmək olar. Bunlar təkərin ilk dəfə nə vaxt türk etnosları tərəfindən icad edilməsindən, yəni onlara məlum olma tarixindən ibarətdir. Çünki, müqayisə etdikdə görürük ki, Mesopotomiya (İkiçayarası) kimi Azərbaycanda da ən qədim təkər modellərinin tarixi təqribən e.ə. 5000-ci ili əhatə edir. Azərbaycandakı Eneolit dövrünə (e.ə. VI-IV minilliklər) aid Polutəpə, Leylatəpə, Böyük Kəsik, Qalayeri və II Poylu [5, s. 224-225] abidələrindən kifayət qədər qədim gil təkər modelləri aşkar olunmuşdur. N.Müseybli Azərbaycanın Eneolit dövrü abidələrindən (Leylatəpə, Böyük Kəsik, Qalayeri, II Poylu, Polutəpə) aşkar edilmiş gil təkər modellərinə əsaslanaraq arabadan istifadə edilmə mədəniyyətinin hind-avropa arealından Qafqaza yayılması haqqında fikirlərin heç bir elmi əsasının olmadığını düzgün qeyd etmişdir [3, s. 84-85].

Təkər modellərinin funksional xüsusiyyəti və əhəmiyyəti ilə bağlı araşdırma apararkən məlum olur ki, onların “Bir heyvan qoşma mədəniyyəti” [5, s. 395], “Atlı araba mədəniyyəti” [9, s. 166] ilə bağlı olması haqqında müxtəlif fikirlər var.

“Bir heyvan qoşma mədəniyyəti” və “Atlı araba mədəniyyəti” ilə bağlı araşdırma apararkən, insanların atla yanaşı öküz qoşulmuş arabadan da istifadə etdiyini əsas götürsək bu mədəniyyəti qısa şəkildə “Araba mədəniyyəti” adlandırmaq daha çox məntiqə uyğundur. Çünki, dünyanın hansı bölgəsində olursa olsun bu mədəniyyətin formalaşması prosesi arabanın icad edilməsindən sonra başlanmış, araba ilə bağlı olmuşdur. Tarixdə at qoşulmuş arabadan ən çox türklər istifadə etmişlər. Onlar at saxlamaq, atdan istifadə etmək xüsusiyyətləri ilə hər zaman digər tayfalardan fərqlənmişlər. Türklərin yaratdığı mədəniyyətin ilk dövründə at mühüm yer tutmuşdur. Onun minik heyvanı kimi istifadə edilməsi türklərin bir yerdən başqa bir yerə hərəkət etmələrini daha da artırmış, daha geniş ərazilərə hakim olmalarına imkan yaratmışdır. Türklər tərəfindən yetişdirilən at, onların mədəniyyətinə istiqamət verən mühüm amillərdən biri olmuşdur. Onların qədim dövrlərdən etibarən at saxlamaqla məşğul olduğu və yaxşı atlar yetişdirdiyi haqqında qədim türkcə mətnlərlə yanaşı Çin, Ərəb, Bizans və Avropa mənbələrində, M.Kaşğarının “Divani Lügət-it-türk” əsərində, Göytürk kitabələrində, L.Qu-

muliyovun əsərlərində və digər mənbələrdə bununla bağlı xeyli məlumatların olduğu tədqiqatçı E.Emel tərəfindən qeyd edilmişdir. Müəllif “at türkün qanadıdır”, “hunlar at yetişdirmişlər, öküzləri əhəlləşdirmişlər, təkərli arabalar düzəltmişlər. Bu təkərli, çadırli arabalardan istifadə onlar üçün əlverişli olmuşdur”. “Hunlar atlardan sadəcə minik vasitəsi kimi istifadə etməmişlər, eyni zamanda at belində yaşamışlar”. “Hunlarda araba düzəldən ustalar yoxdur, çünki, orada hər kəs araba düzəldir” faktlarını nümunə göstərərək türk mədəniyyətində arabanın özünəməxsus yer tutduğunu qeyd etmişdir [7, s. 210-245]. Çinli tarixçi Sui Beihai Tanrı, Altay dağlarında, Monqolustanda, Şərqi və Qərbi Türküstandakı abidələrdən aşkar olunmuş arabaların da hun mədəniyyətinə aid olduğunu qeyd etmişdir [11, s. 524]. Göytürk kitabələrində də bununla bağlı məlumat vardır. Orada qeyd edilmişdir ki, “hunlarla yanaşı Şərqi Türküstandakı Tanrı Dağları ilə Altay Dağları arasındakı ərəzilərdə yaşamış qədim türk tayfalarından olan kaocilər də ikitəkərli, ətrafları örtülü olan arabalardan geniş istifadə etmişlər” [5, s. 174].

Aparılan müqayisəli araşdırma nəticəsində sonda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, digər keramika məmulatları kimi, gil təkər modelləri də Naxçıvan diyarının Erkən Tunc dövrü abidələrindən təsadüfən aşkar olunmamışdır. Onlar Naxçıvanla yanaşı Azərbaycanın digər bölgələrində və dünyanın müxtəlif yerlərində yayılmışdır. Bütün keramika məmulatları kimi bu artefaktlar da dulusçu əməyinin məhsuludur. Onlar təsadüfən düzəldilməyibdir. Müəyyən məntiqi əsası vardır. Ehtimal etmək olar ki, dünyanın müxtəlif bölgələrindəki arxeoloji abidələrdən aşkar olunmuş təkər və araba modelləri kimi onlar da “Araba mədəniyyəti” ilə bağlılıq təşkil edərək bu mədəniyyətin Naxçıvan diyarını da əhatə etdiyini sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşurov S.H., Hüseynova S.A., Əliyeva F.A., Əliyev E.H., Əzizov K.Ş., Qasımlı V.A., Abdullayeva A.Q. Maxta arxeoloji ekspedisiyasının 2013-2014-cü il tədqiqatları // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar – 2013-2014. Bakı, 2015, s. 114-121.
2. Baxşəliyev V.B., Marro C., Aşurov S.H. Ovçulartərəpində arxeoloji tədqiqatlar // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar – 2012, Bakı, 2013, s. 343-349.
3. Müseyibli N. Leylatəpə mədəniyyətinin qəbir abidələri və dəfn adətləri. Bakı: Nafta-Press, 2014, 140 s.
4. Rəşidəddin F. Oğuznamə (tərtibçi İ.M.Osmanlı). Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2003, 108 s.
5. Bahəddin Ö. Türk Kültür Tarihine Giriş, c. 1., Baskı 2, Ankara: Kültür Bakanlığı yayımları, 2000, 452 s.
6. Çetinkaya G. M.Ö. 3. Binyılın Başlarından M.Ö. 1. Binyılın Ortalarına Kadar Anadolu Arabaları. Tez., Aydın: 2012, 264 s.
7. Emel E. Türk Sanatında At // Türkler., c. 4. Ankara: Yeni Türkiyə yayımları, 2002, s. 210-245.
8. San O., Diyarbakır Müzesinde Yer Alan İki Adet Pişmiş Toprak Araba Modeli / Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat, İstanbul, 2009, s. 599-605.
9. Şayan U.Ş. Türk Kültüründe At Arabası (At Arabalarının Dili) // Bilig, kış, sayı 32, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı, 2005, s. 165-178.
10. Burney C.A. The Excavations at Yanik Tepe, Azerbaijan, 1961 Second Preliminary Report // İraq, v. 24, № 2, Autumn: British Institute for the Study of Iraq, 1962, pp. 134-152.
11. Beihai Su, Xinjiang Yanhua. Xinjiang mei shu she ying chu ban she. Urumchi, 1994, 613 p.
12. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 314 с.
13. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур. Баку: Элм, 1959, 191 с.
14. <http://aa.com.tr/tr/kultur-sanat/5-bin-yillik-oyuncak-at-arabasi-bulundu/924641>. 5 bin yıllık oyuncak at arabası bulundu. Şanlıurfa-Halil Fidan (Anadolu Ajansı).

15. <http://www.tarihiolaylar.com/tarihi-olaylar/tekerlek-156> Tekerlek.

16. <http://www.uralakbulut.com.tr/wpcontent/uploads/2012/12/tekerlekliaraba> Akbulut Ural, Tekerlekli arabayı sümerlər 5000 yıl önce keşfetti.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
Email: x.toqrul@gmail.com

Togrul Khalilov

ABOUT CLAY WHEELS FOUND IN EARLY BRONZE AGE MONUMENTS OF NAKHCHIVAN

Nakhchivan Autonomous Republic has an ancient and rich history. In the study of our ancient history, material and spiritual culture, every archaeological material found in our monuments is of great importance. By studying them, it is possible to obtain important scientific results and study our history more deeply. Some of such archaeological materials are clay wheel models found in early Bronze Age monuments of Baku (Makhta I, Kultepe I, Ovchulartepesi, etc.). They have been studied by us since no comprehensive research on their functional features and spreading area has been conducted. During the research, it was determined that people constantly sought for innovation, made various discoveries and inventions at all times. The innovations gained by them have not only affected the improvement of people's lifestyle, but also led to the development of culture. The invention of the wheel also took an important place in this regard and was one of the greatest innovations in the history of mankind. This type of ceramics has been found in Nakhchivan as well as in other parts of Azerbaijan and around the world. They were not made by chance. Being connected with "cart culture", it proves that this culture covers Nakhchivan.

Keywords: *Nakhchivan, Early Bronze Age, "cart culture", "horse cart culture".*

Тогрул Халилов

О ГЛИНЯНЫХ КОЛЕСАХ, ОБНАРУЖЕННЫХ В ПАМЯТНИКАХ ЭПОХИ РАННЕЙ БРОНЗЫ В НАХЧЫВАНЕ

Нахчыванская Автономная Республика имеет древнюю и богатую историю. Каждый археологический материал, обнаруженный в наших памятниках, имеет важное значение в изучении нашей древней истории, материальной и духовной культуры. Изучая их, можно получить важные научные результаты, глубже изучить нашу историю. Часть таких археологических материалов составляют модели глиняных колес, принадлежащие к памятникам эпохи ранней бронзы в Нахчыване (Махта I, Культепе I, Овчулартепеси и др.). Их функциональность и ареал распространения были изучены нами, поскольку они не были исследованы комплексно. В ходе исследования было установлено, что люди во все времена постоянно стремились к новшествам, делали различные открытия и изобретения. Приобретенные ими новшества повлияли как на улучшение образа жизни людей, так и на развитие культуры. Изобретение колеса также заняло важное место в этом плане, стало одним из самых больших новшеств в истории человечества. Керамические изделия этого типа были обнаружены наряду с Нахчываном в других регионах Азербайджана и в разных частях мира. Они были изготовлены не случайно. Организовывая связь с «тележной культурой», доказываются, что эта культура охватывала и Нахчыван.

Ключевые слова: *Нахчыван, эпоха ранней бронзы, «Тележная культура», «Конная тележная культура».*

(AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Əliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 02.12.2019

Son variant 14.01.2020